

A CASA RUSTICA ÉS A MECHANICI

Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében

Milyen stílusrétegeket ismertek Magyarországon a XVII. században, mit tartottak követendőnek vagy éppen elkerülendőnek? Irodalomtörténet-írásunk sok olyan utalást dolgozott fel, amelyek alapján következtetni lehet a kor íróinak elképzeléseire. Tarnai Andor egy váradi kiadvány szellemi környezetét bemutatva erdélyi és kelet-magyarországi szerzők megnyilatkozásai alapján három stílusréteget különít el: az „udvari ékes szollást”, a latin nyelvű tudományos stílust és a prédikációk, hitbuzgalmi írások „együgyű” előadásmódját, amellyel a szerzők a „cselédes gazdákat” célozták meg.¹ Az eddigi kutatás legnagyobb részét különböző ajánlásokból, előszavakból gyűjtötte adatait, az íróknak elsősorban saját gyakorlatukra vonatkozó megjegyzéseit vette figyelembe.

A következőkben egy szűkebb, ám nem túlságosan ismert forráscsoport alapján kíséreltem meg rekonstruálni, hogyan jelentek meg a különböző stílusok a kor irodalmi tudatában. A normatív igénnyel készült műveket, magyar vonatkozású világi és egyházi retorikákat vizsgálom, valamint az elméletírók egyéb, kapcsolódó gondolatait. Hogy a populáris stílust, a legalsóbb rétegek megítélését el tudjam helyezni a nagyobb összefüggésekben, szükséges vázolni a kibontakozó rendszer egészét is. Nemcsak stílusról lesz szó, hanem ahhoz kapcsolódva emberekről, illetve társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyáról is.

Az emelkedettebb, illetve igénytelenebb beszédfajtákra vonatkozó megállapításokat keresve a korszak elméleti irodalmában, a legkézenfekvőbbnek tűnik először azt megnézni, hogyan jelent meg a vizsgált időszakban a klasszikus retorikák tanítása a *genera dicendi*-ről. A század legnagyobb hatású külföldi szerzői közül ez alkalommal elegendő Vossiusra vetni egy pillantást.²

Vossius szerint a három *character* (*humilis, grandis, mediocris*) legfontosabb meghatározója a beszéd tárgya, a *materia*.³ Ugyanezt olvashatjuk a hazai közönségnek szánt, Magyarországon szerkesztett és kiadott kézikönyvekben, és a tárgy meghatározó jellege több-kevesebb hangsúllyal kiegészül az antik szónoklattanokból jól ismert egyéb szempontokkal.

Piscator oratoriájában a tárgy szabja meg az előadásmód jellegét, de említésre kerül a szónok és a hallgatóság is. Andreas Graffnál első helyen áll az előadó, ezt kö-

¹TARNAI ANDOR, *A váradi Orator extemporaneus*, kézirat, Bp., 1991. 20–21.

²A protestáns szerzők közül Vossius rendszere áll a legközelebb a klasszikus szónoklattanokhoz. A Ramus — Talon féle retorika csak az elocutióval és a pronuntiációval foglalkozik, így a beszédfajták kérdésére nem tér ki. A rámtista *retorikát az oratorióval* kiegészítő külföldi szerzőkre ez alkalommal nem térek ki. Tekintettel arra, hogy a XVII. század legjelentősebb hazai szerkesztésű irodalomelméleti kézikönyvei protestáns szerzők munkái, az Európa-szerte mértékadó katolikus retorikákat is figyelmen kívül hagyom.

³[*Character dicendi*] „pro triplici materia triplex: humilis, grandis et mediocris. Gerardus Ioannes VOSSIUS, *Commentariorum Rhetoricorum sive Oratoriarum Institutionum libri sex* — Leiden, 1630. Liber VI., *De Dicendi Characteres*.

veti a tárgy, majd a közönség, Buzinkai Mihály a tárgy mellett csak a hallgatóságot említi.⁴

Mindhárom szerző megegyezik abban, hogy emelkedettebb témához csiszoltabb, kevésbé magasztos beszéd tárgyhoz egyszerűbb előadás illik. Kifejező Graff hasonlata: nem lehetnek egyformák a különböző témájú beszédek, mint ahogy másfajta öltözet illik az uralkodókhoz, más a katonákhoz, a kereskedőkhöz és a parasztokhoz.⁵ Figyelemreméltó, hogy a szerző milyen társadalmi rétegekkel példázza a különböző fozakatokat.

A jelentéktelen, kisszerű, közönséges tárgyról tehát egyszerűen, közérthető, mindennapi nyelven kell szólni. Az idézett szerzők utalnak a *genus (stylus) humile*, vagy *character humilis* legfontosabb jellemzőire, nagyjából hasonló módon. Célszerű takarékosan bánni a tropusokkal és a figurákkal, kerülendő a hosszú körmondatok, a prózaritmus alkalmazása. Jó, ha a szónok hatásos példákkal, nyilvánvaló érvekkel él. A legfőbb cél, hogy könnyen lehessen követni a mondottakat, a beszéd érthető és meggyőző legyen.⁶

A hazai kiadású világi retorikák e meghatározásai meglehetősen általánosak, az alacsony stílusról nem túl sokat árulnak el. A közönség differenciáló szerepére célzó utalásokból nem derül ki, kik és milyenek azok az emberek, akikre ez a kifejezés-mód jellemző. A gyaníthatóan közös forrásra visszamenő, szinte kötelelességszerűen felmondott tudnivalóknál érdekesebbek az egyházi ékesszólás-tanoknak a stílusra és a hallgatóságra vonatkozó részeit.

A kegyességi irodalomban az antikvitásból örökölt retorikai kategóriákra nem mindig lehetett alapozni. A stílus meghatározó eleme nem lehetett a tárgy, hiszen a Bibliához, az alapvető hitigazsághoz, teológiai nézetekhez kapcsolódó művek témája semmiképpen sem minősíthető jelentéktelenné, kisszerűnek, közönségesnek. Az egyházi retorikákban is elkülönítettek stílusrétegeket, de a differenciálás legfontosabb szempontja a közönség műveltségi foka volt. A korszakban Magyarországon

⁴Character est elocutio similis rei, cuius nota est. ...Materiarum diversitas diversos efficit characteres. Oratorum quoque et Auditorum varietas hanc varietatem efficit idearum. Philippus Ludovicus PISCATOR, *Rudimenta Oratoriae*. Gyulafehérvár, 1645. RMK II. 658. 86.

...tria sunt generum dicendi fundamenta: 1. Oratores... 2. Res... 3. Auditores. Andreas GRAFF, *Studium eloquentiae*... Lőcse, 1643. RMK II. 623. 11r.

Character est... pro Materiarum et Auditorum diversitate triplex: Grandis, Mediocris et Humilis. BUZINKAI Mihály, *Institutiones Oratoriae*... Sárospatak, 1659. RMK II. 937. 150.

⁵[Rerum] diversitas diversos efflagitat characteres... Alius... item ornatus principi, alius militi, mercatori et agricolae convenit: ita alio styli sublimis, alio humilis, alio mediocris materia est exponenda. GRAFF, 11r.

⁶Humilis character est, qui res parvas tenui et vulgari orationis stylo exprimit. Hoc dicendi genus inventionem habet rerum humilium ac tenuium, parcius utitur Tropis et Figuris, non amat magnas periodos, et numero minus studet; gaudet sententiis acutis et sermonis perspicuitate, evidētia et probabilitate. ...Humili opponitur exilo, aridum, exangve, jejunum, frigidum. PISCATOR, 88–89.

Humile dicendi genus est, quod res minutas trito sermone citra animi commotionem tractat. 1. Res hic adhibentur viles et vulgares, tenues et exiles, quae tractantur argumentis obviis. 2. Verba ponuntur trita et usitata. 3. Ornatus paucus et indiligens. 4. Non utendum longis periodis, sed membris concisis. 5. Numerorum vinculis oratio haec sit soluta, non tamen vaga, ut ingredi libere, non ut licenter videatur errare. Adeoque omnis insignis ornatus est removendus. GRAFF, 13v–14r.

Humilis est, qui res humiles, tenui et vulgari orationis stylo exprimit. Inventionem habet rerum humilium; proprietatem sermonis sollicitē custodit; neque utitur verbis tropicis, nisi ex propinquo translatis; circumductiones habet paucissimas, et vinculis numerorum minus adstringitur, denique non adhibet crebras figuras. Huic adversatur exilis, aridus, exangvis, jejuniū, et frigidus. BUZINKAI, 151.

kiadott külföldi és hazai elméleti munkákat, továbbá a magyar teoretikusok egyéb megnyilatkozásait vizsgálva az derül ki, hogy az egyházi irodalom stíluszintjeiről alapvetően háromféle koncepciót fogalmaztak meg: egy „középutas” előadásmódot eszményítőt, valamint két, illetve három szintet megkülönböztető elképzeléseket.

A „középutas” megoldást jól lehet tanulmányozni abban a váradi kiadványban, amelyiknek szempontunkból két legfontosabb darabja, a Scultetus- és Bucanus-traktátus a század első évtizedeinek felfogását tükrözi.⁷

Scultetus az előadásmóddal kapcsolatban határozottan megfogalmazza álláspontját. Általában nem ugyanúgy szólunk a tanult emberekhez, mint a tanulatlanokhoz, de tekintettel arra, hogy a prédikáció hallgatósága nagyjából egyszerűbb lelkekből áll, a középutat kell választani: a beszéd legyen igényes, világos, ugyanakkor ne térjen el a mindennapi kifejezésmódtól, legyen közérthető. A szerző a confutatio-nál is megemlíti: annak áttekinthetőnek, könnyen követhetőnek kell lennie, hogy a legegyszerűbb emberek is meg tudják érteni.⁸

Bucanus részletesebben tárgyalja a középutas elképzelést. Szent Pálra hivatkozva („Mindenek *ekesen és jó renddel* legyenek”) kifejti, hogy az egyházi ember gyakorlatában, ezen belül a prédikálásban is érvényesítendő mindkét szempont. Munkájának első részében, a dispositióban azt adja elő, hogyan kell célszerűen elrendezni a mondanandót. Miután ez önmagában nem elegendő, kellő gondot kell fordítani a beszéd ékesítésére is — erről szól a második rész.⁹

A kívánatos stílus meghatározásánál Bucanus ugyancsak a középutasságot írja elő. Az *argutia* és a *popularitas* szembeállításával azért foglal állást az utóbbi mellett, hogy a prédikációt a tanultabbak és a műveletlenebbek, akár még a legeggyűgyűbbek is egyaránt megértsek.¹⁰

A stílusfajták szempontjából különösen tanulságos az a mód, ahogy a szerző az eszményített középutat behatárolja. Leírja, mik azok a szélsőségek, amelyeket kerülni kell. Így rajzolódk ki az a skála, amelyen a XVII. századi tudós ember számára a kor nyelvhasználatának legjellemzőbb rétegei megjelentek. Az elsőként említett hiba az idegen kifejezések indokolatlan elegyítése az anyanyelvű prédikációba.¹¹ Bucanus, bár nem nevezi néven, de feltehetően a tudományos stílustól óvja az igehirde-

⁷ Abrahamus SCULTETUS, *Axiomata Concionandi practica*... Guilielmus BUCANUS, *Ecclesiastes, seu de methodo Concionandi tractatus duo; quorum priore de Dispositione, posteriore de Ornatu Concionum agitur*. Váradi, 1650. RMK I. 840. Scultetusról: VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei drámatok Szenci Molnár Albert életművében*. Bp., 1985. 26–33.

⁸ Quia non tam loquimur doctis quam indoctis, quorum maxima pars est. Ideo munda, sed e medio consuetaque verba Ministri dicite, sermonis publica forma placet. SCULTETUS, 32. Omnis confutatio sit plana et perspicua, ut a simplicissimis possit intelligi. SCULTETUS, 21.

⁹ Praeceptum est Apostoli 1. Cor. 14. v. 40. ut Omnia decenter et ordine fiant; quod si de Ecclesiasticis actionibus intelligendum est, inprimis quidem in sacra actione concionandi, quae omnium Ecclesiasticarum potissima est, observari debet. Non enim satis est bene et ordine quid facere, nisi venuste et decore fiat; quum illud vulgare etiam hic locum habere debeat. Caput artis est, decere quod facias. Postquam igitur de ordine concionum a nobis dictum est, consequens est ut de iis, quae ad decorum, venustatem et ornatum earum pertinent. BUCANUS, 76.

¹⁰ Sit sermo concionatoris non peregrinus, obscurus, argutus; sed vernaculus, usitatus, vulgaris, clarus, perspicuus, popularis, qui a doctis simul et indoctis, etiam infimis ex plebe intelligatur. BUCANUS, 78. Vö.: TARNAI, 3. ...animo in singulis praesente pondera, libra, moderare verba singula et dictionis stylum, et sic sermonem tempera, quasi et simplicissimus et perfectissimus sit auditor. BUCANUS, 83.

¹¹ Non probantur igitur, qui Hebraeam, Graecam, aut aliam linguam vulgo ignotam in concione ostentant, nisi cum vel in Hebraea, vel Graeca lingua latet aliqua emphasis, vel necessitas explicandi textum, aut refutandi adversarios id requirit; vel cum dictum alienae linguae, maxime Latinae, est

tőket. A „doctor” és a „concionator” szembeállítás egyébként is gyakori a korabeli ars concionandikban.¹² A mindennapi gyakorlattól távolos, nehézkes kifejezőmód, a körülményes megfogalmazás, a hosszú körmondatok ugyancsak nehezítik a megértést. Az ilyesmi a hivatali alkalmazottak beszédére, a kancelláriai stílusra jellemző.¹³ Kerülendő továbbá a költőies beszéd, éppúgy, mint az udvari stílus: a metaforák, allegóriák folyamatos halmozása az egyszerű nép számára ugyancsak elhomályosítja a mondanót.¹⁴

A tudományos, a hivatalos, a költői és az udvari stílushoz képest a másik véglet az „együgyű nép” beszéde. A középutas megoldásra törekvő szónoknak ettől is tartózkodnia kell, mint szélsőségtől. A prédikátor semmiképpen sem alacsonyodhat odaig, hogy ehhez a minősíthetetlen stílushoz próbáljon alkalmazkodni...¹⁵

Az idézett külföldi szerzők munkáinak ismeretében nem meglepőek a század magyar íróinak bizonyos megnyilatkozásai a stílusfajták kérdésében. A korszak egyetlen magyar nyelvű retorikai művének szerzője, Medgyesi Pál már egyik legkorábbi írásának, a *Praxis Pietatis*nak a keresztény olvasóhoz szóló előszavában említi, mik azok a „formák és módok”, amelyek nem illenek a kegyesség tanításához. A „procátori pipere, a törvényben való himezet hámozot beszéd”, a Rhythmikák, a fület gyönyörködtető, gyermeki enekes egyben zengés”, az „udvari pipere” a hivatalos, a költői és az udvari stílusra utal. Az utóbbira tizenöt évvel később Nagyari Benedek is ugyanezt a kifejezést használta.¹⁶ Medgyesi ugyanúgy kerülendőnek tartja az említett szélsőségeket, mint Bucanus.

Lényegesen árnyaltabb viszont Medgyesinél az „infima plebs” megítélése stílusris szempontból: nem marasztalja el egyértelműen, mint a különféle „piperékben” megnyilvánuló másik végletet. Véleménye szerint ugyanis az iskolázott szerzők latinizmusokkal túlterhelt nyelvét „az jó Magyar emberek” beszédének „fel-keresésével” lehetne megtisztítani „az sok-féle tarafarázás” mételyétől. Nem kevesebbet állít, mint

breve et admodum praeclarum, et multi ex auditoribus id intelligunt. Peccant etiam, qui Latinis testimoniis vel sententiis intermixtum sermonem habent. BUCANUS, 78.

¹² A szóbanforgó váradi kiadvány harmadik szerzőjénél: „aliud est in Ecclesia Dei concionari, aliud in schola res divinas docere. Hoc est officium proprium Doctorum scholae; illud est Pastorum Ecclesiae. Georgius LAETUS, *Consilium de formandis SS. Concionibus*, 108. Két példa magyar szerzők műveiből az explicatióval kapcsolatban: *Explicatio brevissima esto; prolixae enim textuum explicationes Doctoribus Academicis; breves vero concionatoribus conveniunt.* MARTONFALVI György, *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666. RMK II. 1079. blv. *Explicare autem non tam stricte et profunde, quam Doctor in Scholis et Academicis; sed in tantum, in quantum Auditoribus est ad salutem scitu necessarium, et captu facilis.* SZILÁGYI Márton, *Biga pastoralis*. Debrecen, 1684. RMK II. 1636. 57.

¹³ Verba concinne sit constructa et ita collocata, sicut sermonis quotidiani usus postulat, ut nimium neque sint involuta et intricata, aut nimis negligenter aut ambitiose huc et illuc trajecta: quod multi ex affectatione quadam venustatis facere solent, quorum sermo Scribarum stylo similior est, qui Latinum scriptum lingua vernacula alis praelegunt. ... Periodi sint breves, perspicuae et sine parenthesisibus, quantum fieri potest, ut auditores facilius sententiam percipiant in quo impediuntur, si periodi sunt longae, circumductae et trajectae, quales fere in cancellariis, quas vocant, usurpant solent. BUCANUS, 80.

¹⁴ Non solum a poetis loquendi modis abstinendum, sed a pomposa, turgida, redundante, grandi, aulica ille dicendi ratione, qua sermonem suum nonnulli perpetuis et continuis quibusdam Metaphoribus, seu Allegoriis sic obscurant, ut a plebeis vix intelligi possint. BUCANUS, 80–81.

¹⁵ Neque tamen ad objectum illam et vilem loquendi rationem, qua infima plebs utitur, se assuefaciat concionator: sed potius sermonem prudentum et petitorum imitetur, et verborum et phrasium copiam ex eorum qui bene scribunt vel loquuntur, lectione et auscultatione comparet. BUCANUS, 81.

¹⁶ MEDGYESI Pál, *Praxis Pietatis*. Debrecen, 1636. RMK I. 657. A keresztény Olvasóhoz. Az előszó egy részletének modern kiadása: *A magyar kritika évszázadai 1. Rendszerek.* Írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos. Bp., 1981. 144. Vö.: TARNAI, 15., 17–18.

hogy „Magyarul leg-igazabban s-tisztában a'tudna szólni és írni, a'ki (egyébként értelmes ember lévén) semmi nyelvet nem tudna.”

Ugyanakkor Medgyesi nem feledkezik el a retorikai igényességről sem. Noha az „igaz Magyar módon való szólás” elsajátításához megtermékenyítő hatása lehet a romlatlan anyanyelvnek, azt azért ő sem gondolja, hogy minden tekintetben „tsak szintén mint a'Parasztok, olly formán mondván-ki mindent” kellene fogalmazni. A tudományos embernek ugyanis figyelnie kell „a'rendes és ékes szó ejtésekre, szó elegyetésekre, foglalásokra” is — amit viszont már nem a „deáktalan néptől” lehet megtanulni.¹⁷

A kegyességi irodalom egységes stíluseszmenyét vázoló elképzelésekkel szemben a korszak magyar elméletűre a differenciálás jellemző. A hallgatóság felkészültségéhez való alkalmazkodás nemcsak azt jelenti, hogy bizonyos szélsőségek eleve kerülendők, hanem azt is, hogy a prédikációknak is legalább kétféléknek kell lenniük. Műveltebb és tanulatlanabb közönség megkülönböztetésére igen jó példákat találhatunk Geleji Katona Istvánnál.

A *Praeconium Evangelicum* című latin prédikációskötet előszavában a szerző figyelmezteti a gyakorló prédikátort, hogy beszédével hallgatósága felfogóképességéhez alkalmazkodjon („juxta capacitatem... Auditorum tuorum, sermonem tuum... accommodabis”). Számunkra különösen érdekes, hogy melyik szinten kiket helyez el. Bonyolultabb beszédet engedhet meg magának a városi pap („Urbicus aut Oppidanus... Pastor”), mivel műveltebbek és a szent dolgokban járatosabbak előtt („inter cultiores et in sacris versationes”) prédikál. Egyszerűbb megoldásokkal kell élnie viszont annak, aki vidéken teljesíti szolgálatát („Villanus aut Paganus... Minister”), hiszen oktalan falusiak között („inter idiotas et rusticanos”) hirdeti az igét.¹⁸

¹⁷ Tsak ne sajnálnók a' fészket, nem a' Deák nyelvben, hanem magában fel-keresni, vinnénk minden ki-fejezéseket, ki-mondásokat, az közönséges szokott Magyar szólásokra, meg-tudakozván szorgalmatosan, mint szokták az jó Magyar emberek a' féle dolgot ki-mondani: sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk. Mellyhez képest, én azt itélem, hogy Magyarul leg-igazabban s-tisztában, a'tudna szólni és írni, a'ki (egyébként értelmes ember lévén) semmi nyelvet nem tudna. Ezel penig igekezetemet jelentem inkább, hogy nem mint én-is ez szerent tselekedhettem volna; mert mivel Deák nyelvből tanuljuk mi az tudományt, nem óhatjuk hogy akarunk ellen-is oda ne kátsontánánk; más az hogy annyira meg-kezdet az egynehány esztendőök alatt, az sok-féle tarafarazással, született nyelvünk vesztegetődni, hogy alig vagyon a'ki a'nak mételében hűre-nélkül-is belé nem kapott volna: mellyen mentől inkább kapdosunk, anái meszezebb esünk az szónak igaz végétől, (melly az sziv gondolatnak ki-fejezése, 's-mással közölhetése:) vagy nem értvén az deáktalan nép, e'féle deákos forman-való szólásokat; vagy igen nehezen értvén és azt vélvén hogy nem igaz Magyarok, hanem Tótosok, etc. a'kik ugy beszélnek. Ezzel-is nem azt akarom, hogy nem kellene a'rendes és ékes szó ejtésekre, szó elegyetésekre, foglalásokra nézni, tsak szintén mint a'Parasztok, olly formán mondván-ki mindent; hanem hogy az helyessen szólásban-való igekezetünk, mindenben igaz Magyar módon essék, semmit nem hajtván Deák s-több formákra: holot tsak maga-is az mi nyelvünk eléggé ki-mutattja hol s-mikor esik illetlenül az szó. MEDGYESI, *Dialogus Politico-Ecclesiasticus*. Bártfa, 1650. RMK I. 831. Praefatio Rákóczi Zsigmondhoz. Az előszó modern kiadása: TARNAI — CSÉTRI, 173-176.

¹⁸ Discerne tempore, loca, personas et alias circumstantias, quando, ubi, quibus, etc. tu concionem sis institurus; nam non quilibet cuilibet temporis, loco et auditorum coetui aptus est sermo. Etenim si inter idiotas et rusticanos profundam de religione ac controversis fidei dogmatibus instituas dissertationem, nil praeter stuporem in illis efficies, et teipsum doctum ostendendo illos neutiquam docebis, sed surdis cantilenam canes, operamque perdes: Sonum quidem illi verborum tuorum audient, sed sensum non percipient, neque Amen ad ea dicent. Si vero viceversa inter cultiores et in sacris versationes vulgaria, ac catechetica duntaxat tractaveris, altiore illi in te requirent scientiam, et lactis potu haud contenti solidiorem appetentes cibum. Juxta capacitatem itaque Auditorum tuorum, sermonem tuum, si placere et prodesse simul cupis, prudenter accommodabis. Habes vero in

A *Váltság Titka* című prédikációs gyűjtemény első kötetének ajánlásában Geleji magyarul is megfogalmazza, miért szükséges a különbségtétel: „Mert az Ekklesiában a’ mint hogy nem mind egy nemű, egy rendű, és elméjű hallgatók vagynak: úgy nem mindenütt, és mindenkor tsak azon egy formájú tanítások-is kívántatnak, hanem azoknak külömbiségekhez képest változtatásnak kell benne lennie; a’ gyengéket téj italval, s’ a’ meg-erősödteteket pedig keményebb eledelvel kell tartani, a’ Szent Pálként I. Cor. 3. 2. Hebr. 5. 12. 13. 14.”¹⁹

Az olvasókhöz szólva a szerző elmondja, hogy a kötetben közzétett prédikációk igényes közönség előtt hangzottak el: „En-is ezeket a’ tanításokat... nem akarhol, hanem az Erdelyi Fejedelem udvarában, s’ nem akar-kik, hanem a’ hitben mélyen meg-gyökerezett tudós Fejedelmek, irás-olvasott, és a’ controversiákban magok-gyakorlott Grofok, Zászlós-urak, Nemzetes fő-rendek... előtt; vagy pedig a’ Gyulafejei-vári Metropolitana Ekklesiában, a’ mellyben sok értelmes Deák emberek vagynak, és a’ kik a’ tsets-evő korból ki-kelvén, a’ kemény eledelt-is bé-vehetik.”²⁰

Geleji utal rá, hogy a puritanusok hibául róják fel neki a túlzott igényességet. Szükségesnek tartja leszögezni, hogy ő csak „meg-fogható elméjű halgatók előtt” beszél így. Ellenfelei viszont – az orthodox kálvinista püspök szerint – minden alkalommal örökös lélekboncolással terhelik hallgatóikat, így prédikációikból az egyszerű nép semmit nem ért. A stílus és a közönség összefüggését illetően különösen fontos a terminológia. A „subtilitas” fogalmát Geleji magyarul így értelmezi: „paraszt elme felett való mélység” – tehát szubtilis az, amit a parasztok már nem tudnak követni. Hogy a puritanus prédikációk érthetők-e, azt döntse el a tanulatlan hallgatóság: „Tegyen a’ Deáktalan község ítéletet felőle.”²¹

A korszak magyar ars concionandi-írói közül Medgyesi Pál rendszere a legteljesebb. A műveltebbeknek szóló igényes és a tanulatlanabbaknak való egyszerűbb beszéd mellett egy harmadik, a kettő közötti lehetőséget is tárgyal. Martonfalvi Tóth György az összetettebb konstrukció tudnivalóit fejtegeti, de többször utal arra, milyen átalakulásokkal lehet azt a szerényebb igényekhez alkalmazni. Szilágyi Tönkő Márton ugyancsak a bonyolultabb formát részletezi, de függelékként egy egyszerűbb megoldást is bemutat.²²

Praeconio hocce nostro tractationem ac institutionem utriusque generis hominum voto ac palato convenientem, si modo facultas tibi discretiva adsit. Nam si Urbicum aut Oppidanum agas Pastorem, popularibus illis ex circumstantiis historiarum Evangelicarum erutis doctrinis sepositis, doctrinae tibi excerptendae sunt solidiores, dubiorum enodationes, quaestionum controversarum decisiones, locorum ab Adversariis depravatorum vindicationes, objectionumque eorundem confutationes, quas tibi Prolepses, Redargutiones, Quaestionum vel Dubiorum solutiones, etc. in margine notatae, primo statim intuitu indigent; Sin vero Villanus aut Paganus fueris minister, relictis jam e contra doctrinis dogmaticis, quaestionum dubiarum enodationibus, ac rationum adversarum refutationibus, doctrinas seligere debes practicas, nec non institutiones, correctiones, consolationes, etc. populares; satis siquidem superque adhuc tibi iis quoque praetermissis restabit, unde sermonem ad horam integram et amplius protrahere possis. GELEJI, *Praeconium Evangelicum*. Gyulafehérvár, 1638. RMK II. 521. Praemonitio Autoris ad Lectorem.

¹⁹ GELEJI, *Váltság Titka*. Gyulafehérvár, 1645. RMK I. 779. Ajánló elő-beszéd.

²⁰ GELEJI, *Váltság Titka*, A Jo-akaro Olvasokhoz.

²¹ De vallyon, ha ugyan azt kell forgatni, mellyikben vagyon nagyobb subtilitas, paraszt elme felett való mélység: az ilyen vallás felől való vetélkedésbené, vagy a’ lelki-isméretnek minden indulatinak, gondolatnak, kívánságnak fel-cirkáltatásokban, és élesen való fel-hasogattatásokban? Tegyen a’ Deáktalan község ítéletet felőle. Ha ők akarhol, akar-mikor és akar-kik előtt azt tselekszik, miért hurczolják azokat, a’ kik amaz tsak elnéhánykor, s el-néhol, meg-fogható elméjű halgatók előtt tselekszik? GELEJI, *Váltság Titka*, A Jo-akaro Olvasokhoz.

²² A hivatkozott szerzők munkáiról részletesebben írtam a következő helyeken: *Medgyesi Pál: Doce*

Martonfalvi György szerint a közönséghez alkalmazkodó különbségtétel egyik módja, hogy az egyszerűbb emberekhez szóló beszédekben bizonyos szerkezeti egységeket el lehet hagyni. Erre a megoldásra találunk példát korabeli magyar világi szónoklattanban is. Buzinkai Mihály oratoriájában a peroratio ad erre lehetőséget. A befejezés mellőzésének esetei között a szerző említi azokat az alkalmakat, amikor falusi házak között (*casae rusticae*) kell elmondani egy olyan beszédet, aminek lezárása eredeti formájában inkább a fejedelmi udvarhoz illik.²³

Szilágyi Márton saját debreceni tapasztalatai győzték meg róla, hogy az egyszerűbb beszédek többet használnak a híveknek, mint amelyek meghaladják a felfogóképességüket.²⁴ Szemmel láthatóan mégis jobban érdeklik az igényesebb változat problémái. A részletesen taglalt beszéd típussal kapcsolatban hangsúlyozza a prédikáció magasztos tárgyához illő *gravitast*. Ugyanakkor — a Bucanushoz igen hasonló megfogalmazásban — a követelmények között szerepel a világosság és a közérthetőség, az *argutia* szélsőségeinek elkerülése. Őv a másik végtétől is: kerülendő az *imperitum vulgus idiotismusai*. Magyar példát hoz arra, hogy milyen fordulatoknak nincs helyük a prédikációkban: „ővék légyen tudományok, tudniillik az ellenkező feleké, nem adnék egy batkát rajta. et c.”²⁵

A XVII. századi protestantizmus egyik vezérgondolata az *usus*, azaz a haszon, a gyakorlatiasság. Ez nemcsak pozitív cél lehet, hanem bizonyos esetekben mint negatív értékítélet a hallgatóság elmarasztalására is alkalmas. Martonfalvi György szerint meg kell különböztetni a magyarázó és bizonyító érveket azoktól, amelyek közvetlenül buzdítanak a cselekvésre. Ide tartoznak a hatásos példák. Jóllehet úgy tűnik, mintha a hallgatóság befolyásolásának illőbb módja lenne az előbbieik alkalmazása, de az emberekre leginkább mégis a meggyőző példák hatnak.²⁶ Szilágyi Márton is úgy látja, hogy az egyszerűbb beszédvázlat egyik legfontosabb jellemzője: a textus magyarázata után rögtön a gyakorlati alkalmazásra kell térni.²⁷

praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika. ItK 1981. 1–16.; *Két XVII. századi magyar retorika.* Martonfalvi Tóth György: *Ars concionandi Amesiana, Szilágyi Tönkö Márton: Biga pastoralis.* ItK 1983. 447–462.

²³ Peroratione non ubique et semper est locus: ut si vel brevicula sit oratio, vel causa admodum tenuis, ubi luculentum Epilogum addere tantum fuerit, ac si *casae rusticae* studeamus apponere posticam aulae convenientem. BUZINKAI, 138.

²⁴ ...hodei cum istis agitur Ecclesiis, in quibus Biblicorum lectio et resolutio, hebdomadatim obtinet; inde enim in populum Dei fructus et aedificatio non minor, imo major et uberius redundat, quam ex concionibus, occasione huius vel illius flosculi, vel axiomatis, Biblici, prolixè digeri, improbo sudore, memoria comprehendere, et saepe cum magna organi defatigatione proponi solitis. Quem fructum confitetur mecum et sua in dies palpat experientia ovile Dei, quod Christo in nostra Debrecen colligitur. Utinam sacerrimo huic exercitio, tanquam medio populum Debrecinensem ad pingvem in sacris literis profectum compendio perducendi, plures suppeterent et sacra remur horae! SZILÁGYI, 173–174.

²⁵ Neque ad abjectum illum idiotismum, quem loquitur imperitum vulgus, se assuefaciat Concionator. Facessant isti et facetiae, quae risum excitarent (quales sunt: ővék légyen tudományok, tudniillik az ellenkező feleké, nem adnék egy batkát rajta. et c.) nisi nugivendus audire gestiat Concionator. SZILÁGYI, 187.

²⁶ In Exhortatione magis practici concionatores adhibere solent motiva et media. Motiva sunt, quibus ut stimulis adhibitis quis acrius excitatur ad virtutem, ad quam adhortatur. Eaque sunt Rationes et Exempla. At non rationes documenti. Nam licet rationes documenti etiam saepe convenienter movere videantur, semper tamen rationes moventes judiciose a rationibus docentibus et doctrinam probantibus distinguere debent. Exempla huc proprie pertinent. Iis enim homines maxime percelli et moveri solent. Media sunt, quibus quis ad id pervenire studeat et queat, ad quod adhortamur, quodque excitatus iam velit. MARTONFALVI, b7r.

²⁷ Explicationis ergo individuus comes hic est, Applicatio; Doctrina enim ex textu explicato hic

Az egyszerűbb közönség megragadását illetően tanulságos a várad *Orator Extemporaneus* néhány mondata.²⁸ A szerző a rábeszélés és a lebeszélés argumentumaival kapcsolatban tesz szempontunkból fontos megjegyzéseket. Figyelmeztet, hogy más forrásból kell meríteni az érveket, ha nemes hallgatóságot akarunk meggyőzni, és másból, ha egyszerűbb lelkekre szeretnénk hatni, például kézművesekre, mesteremberekre (*mechanici*). Az előbbiek esetében az argumentáció forrásaként a *honestum locusa* a megfelelő. Az utóbbiaknál viszont célszerű az *utílehez* folyamodni, hiszen „az embereknek ezt a fajtáját” az érényre és a jó erkölcsökre való hivatkozás helyett leginkább a gyakorlati haszon ecsetelésével lehet megragadni.²⁹

Az eddigiek tanúsága szerint a korszak elméletírói nem éppen hízelgően nyilatkoztak az egyszerű hallgatóság szellemi színvonaláról, felfogóképességéről, kifejezőmódjáról, értékrendjéről. Mindazonáltal akadt, aki feladatának tartotta a nép művelését, felemelését.

A szerzők többször is hivatkoztak az ősegyház korára. Szilágyi Márton az explikációval kapcsolatban tárgyalja azt a bibliai helyet, amely szerint az apostolok prédikációját mindenki a saját nyelvén hallotta. A szerző sorra veszi a lehetséges magyarázatokat. Talán egymás után több nyelven is elismételték mondandójukat? Szilágyi ezt azért is elképzelhetetlennek tartja, mert az apostolok félvad, faragatlan, tudatlan közönsége nem lett volna képes végighallgatni a számára érthetetlen szavakat.³⁰

Medgyesi Pál néhány évtizeddel korábban ugyanezt a közönségérteget egészen más összefüggésben említette. A presbitérium ellenzőinek egyik érve, hogy „Sokal s-bátorságosb-is, az Ecclesiáknak magoktúl az Sz. Írásban gyakorlott Praedicatoroktúl, mint’sem a’köz-népbeli emberektől, kik nagy részént Deáktalanok, igazgattatniok.” Medgyesi Bézával felel: „Amaz régi igaz Ecclesiának’sem vólt szégyen a’Halászoktúl, a’Sátor tsinálókutúl, tanéttatni, és mikor helye vólt feddetnie-is.”³¹ A szerző ugyanakkor elismeri, hogy a tudatlanság állapotát meg kell szüntetni. A megoldás: „mind köz helyen, mind azon kivöl, élő nyelvvel, írásokkal, s-minden képpen-való sűrű tanétásokkal” elősegíteni a nép művelését.³² Medgyesi egész munkásságával maga is

elici, et elicit tractari (ut sit in altera Arte) non consuevit; ast immediatus sit ad praxin transitus. ...Hoc ergo discriminis hic comparat hujus methodi, a priori, quod, ibi usus et applicatio mediate h. e. non presse ex textu; sed ex doctrina, jam eruta, probata, et declarata, educitur; hic vero immediate et presse ex textu explicato: ibi ad praxin, per quandam ambagem, rigorosiori consequentiae syllogisticae interventu, pervenitur; hic vero citra eandem, scopus contingitur. ibi usus sunt ipsi rivuli doctrinae; hic vero ipsissimi textus. SZILÁGYI, 171.

²⁸ Georgius BECKHER, *Orator extemporaneus*. Várad, 1656. RMK II. 866. Vö.: TARNAI Andor hivatkozott tanulmánya.

²⁹ *Honestum illud dicitur, quod a Deo et Religione vera commendatur, quod rectae rationi, quod sanis legibus, quod sapientum dictis ac monitis consonat. ...Utile illud dicitur, quod bona animi vel corporis, vel fortunae, aut acquirit, aut auget, aut conservat. ... Adverte vero diligenter, Oratori considerandum esse in Suasione vel Dissuasione, quinam et quales Auditores sint: nam si Generosi et Nobiles, tunc maxime argumenta sumenda erunt ab honesto; si vero plebeji animi et mechanici, maxime ab utili enim hoc genus hominum maxime trahitur.* BECKHER, 139–140.

³⁰ *Multitudo convenisse et conturbata fuisse dicitur quod audiret unusquisque sua propria lingua ipsos loquentes. ...Erat maxima linguarum diversitas, forte suas iterabant Conciones et formulas pro diversitate linguae auditorum? ...Rudis, ferinus et indisciplinatus Auditorum genius isthanc iterationem perferre et praestolari non poterat.* SZILÁGYI, 41–42.

³¹ MEDGYESI, *Dialogus* ... 94–95.

³² A’ban [a tudatlanságban] nagyobb akadályt látok, s-nem tsak a’jobbágy ilyen hanem egyebek is nagy részént. De ki büne, hogy tudatlanok... Azért nem kellene az e’felöl-való sűrű tanétásokat ellenzeni, vagy azért másokat hurogatni, holot már Synodusban el-végeztetett dolog-is vólna ez, és a’ nagy rendek sem ellenzenék, sőt sokan kívának, szelédén tévén azokat; hanem inkább, mind köz

ezt tette. A célnak másik szép megfogalmazása 1645-ös katekizmusában olvasható. Már a címben benne van, mire szánta művét: „Az Christus Oskolájában az alsó Rendben bé állatandó Tsetsemöknek Közönségessen; kiváltképpen pedig az méltóságos kegyes Fejedelem-Aszszonynak Lorantfi Susannanak, approbb Tseledgyenek, hasznokra”. A szerző úgy akarta, hogy az „Istenfélő Gazdák, Gazdaszszonyok” házuk népének olvassanak fel a könyvecskéből. Használatát illetően részletes útmutatásokkal is ellátta a „Tselédes embereket”. Medgyesi világosan látja, hogy az igehirdetők hiába buzgólkodnak, ha hallgatóságuk a legelémbb ismereteket nem sajátítja el: „Mert valamig ez lelki gyakorlast az mi Nemzetünk is az ház-nép közzi bé nem veszi; minden sűrű Praedicatioknak hallgatási többire tsak ennyi haszonnal lésznek ez után is, mint e’kedig.” A gazdák és a cselédek a későbbi évek, évtizedek kegyességi irodalmában is felbukkannak, mint a megcélzott közönség (Mikolai Hegedüs János, 1648; Köleséri Sámuel, 1666; Komáromi Csipkés György, 1666.)³³

Az elméleti munkákból az is kihámozható, hogy az egyszerűbb közönséghez való alkalmazkodás a prédikátor (vagy író) számára nagyon is nehéz feladatot jelent. Ennek legtömörebb megfogalmazása Bucanusnál olvasható: „Non enim minor est virtus populariter, quam argute loqui.”³⁴ A Bucanus-traktátust tartalmazó 1650-es váradi kiadványban, valamint az ugyanabban az évben megjelent *Doce nos orare...*-ban található bizonyos „regulák”, Medgyesinél magyarul is. (Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a szöveg Medgyesi eredeti megfogalmazása.)³⁵ A „regulák” szerzője „Az tudoss és igaz Magyarázatokat, hasonlóképpen az meg-ért itéletü tudoss Embereknek válogatott istenes Praedicatiojukat” igen hasznosnak tartja. A gyakorló igehirdetők találhatnak bennük (többek között) „az mesterség szerént-való Praedicatio írásra világos példákat”, de „Azt-is megtanulják mint kellyen el-titkolni, az Praedicatio írásban a’ mesterséget, melly-is nagy mesterség.”³⁶ A „mesterség” eltitkolásának forrása a XVII. századi protestánsok számára Ramus dialektikájának utolsó fejezete. Itt esik szó arról, hogy az áttekinthető tanítás érdekében hangsúlyozni kell a logikai szerkezetet, de a gyönyörködtetés és a meggyőzés hatásosabb lesz, ha a szónok becsapja hallgatóit.³⁷ E felfogás szerint tehát a popularitásra, az eredményességre való törekvés nem lealacsonyodásra kényszeríti a szónokot, hanem éppen hogy próbára teszi képességeit.

Az idézett megnyilatkozásokból talán kirajzolódik valamiféle kép arról, hogyan látták a korszak elméletiről környezetüket stiláris szempontból. A korabeli latin és

helyen, mind azon kívül, élő nyelvel, írásokkal, s-minden képpen-való sűrű tanításokkal, kellene a’ Magyar Írás olvasásra való Scholákat (mint már ez-is el-végeztetett dolog volna) valahúl lehetne el kellene indétani. MEDGYESI, *Dialogus*... 200–210.

³³ MEDGYESI, *Lelki A–Be–Ce*... Gyulafehérvár, 1645. RMK I. 775. Előszó. Vö.: TARNAI, 16–17.

³⁴ BUCANUS, 78. Vö.: TARNAI, 3.

³⁵ A váradi kiadványban: *Regulae generales manucentes, quibus mediantibus Dei gratia in formandis Concionibus quilibet adjuvari potest.* 126–132. MEDGYESI, *Regulae generales manucentes, Quibus ego DEI gratia singulariter sum in Concionibus facile formandis adjutus.* O2r–O4r. Magyarul: *Közönseges mint egygy kézen-fogva vezető Regulák, mellyel engemet Isten kegyelméből a’ Praedicatioknak könnyen formálásában kiváltképpen segéllettek.* O4r–P1r. Mind a latin szövegekben, mind a magyarban van egy utalás a Tiszán inneni magyarországi egyházak két artikulására. Mindaddig, amíg nem találunk egy olyan külföldi eredetű forrást, amely a magyar vonatkozástól eltekintve megegyezik az említettekkel, nincs bizonyítékunk az ellen, hogy Medgyesi a szerző.

³⁶ A latin szöveg mindkét kiadványban: *Sic experientur clara secundum artem procedendi exempla... Addiscent quoque quo pacto artem (quod artis magna est) in Concionibus formandis occultent.*

³⁷ *Haec igitur in variis axiomatis homogeneis vel syllogismi iudicio notis methodus erit, quoties perspicue res docenda erit; at cum delectatione motive aliquo majore in parte aliqua fallendus erit auditor... Petrus RAMUS, Dialecticae libri duo. Speyer, 1595. De Crypticis methodi, 105.*

magyar kifejezéseket használva: a hierarchia csúcsán áll az aula, a fejedelmi vagy főúri udvar. A principes, generosi, nobiles; fejedelmek, grófok, zászlósúrak, nemzetes főrendek között nem ritka, aki in sacris versatus, cultus, doctus, perfectissimus, azaz írás-olvasott, a Szentírásban gyakorlott, megfogható elméjű, értelmes deák ember. Ebben a körben járja az aulica dicendi ratio, amely argutus, pomposus, turgidus; túlhajtásai akár obscurusak, redundansok is lehetnek, ez afféle udvari pipere. Műveltség tekintetében a legmagasabb szinten vannak a doctorok, megért ítéletű tudós emberek, akiknek viszont beszéde gyakran peregrinus, obscurus. A scribák nyelvhasználata, a kancelláriai stílus, a prókatori pipere is a sokféle tarafarázás forrásvidéke. A deákos formán való szólás ellentétes az igaz magyar móddal.

A másik véglet a plebeji animi, az imperitum vulgus, az infima plebs: mechanici, agricolae, rusticani, villani, pagani — egy szóval: idiotae. Ők a deáktalan község: parasztok, jobbágyok, cselédek. Az ilyen infimus ember bizony rudis, ferinus, indoc-tus, indisciplinatus, simplicissimus. Jellemző rá a vilis dicendi ratio, ami hemzseg az idiotismusoktól; fogalma sincs, mi az a rendes és ékes szőejtés, szőelegyítés, foglalás.

A legalacsonyabb rétegek szellemi képességeit, beszédmódját illetően tehát szinte kizárólagos az elmarasztalás. A parasztok semmit nem értenek az emelkedettebb dolgokból; a vilis dicendi ratio kerülendő szélsőség a tudományos ember számára. Az összegyűjtögetett megjegyzések arról is elárulnak valamit, hogyan látták a külföldi egyetemeket járt tanárok, a kor legműveltebbjei saját viszonyukat a másik véglet képviselőihez. A lesújtó vélemény legtöbbször bizonyos arisztokratikus távolságtartással párosul; ugyanakkor felmerül az „deáktalan község” szellemi-lelki felemelésének gondolata. Talán éppen a XVII. században jelenik meg először igazán megragadható módon a magyar nép kiművelésének évszázadokon keresztül időszere-programja.